

MAI MAGYAROK – MAI MAGYAROKRÓL

MONOSTORI IMRE

„Ugyanarról – másképpen”

DOMOKOS MÁTYÁS FÉL ÉVSZÁZADA

2003-ban a 75 éves Domokos Mátyást köszöntő esszéiben különös paradoxon olvasható.

E szerint: „Visszatekintve azt mondhatjuk, hogy negyedszázaddal ezelőtt a 20. századi magyar kritikai-esszé irodalom talán legtehetségesebb 'pályakezdője' Domokos Mátyás volt – akkor már ugyancsak negyedszázada a pályán. De csak ekkor jelent meg első kötete, amivel amúgy egy írói pályát el szokás kezdeni.” S még egy idézet, ezúttal Domokos Mátyástól. „Felnőttkorom – írja egyik kötetének bevezetőjében – a magyar könyvkiadás szolgálatában telt el. Jó sorsom 1953. június 2-i hatállyal sodort az ország négy évtizeden át legnagyobb könyvkiadójának: a Szépirodalmi Könyvkiadónak: a New York palota negyedik emeletén működő szerkesztőségébe, s 1991. október 15-ig ennek a vállalatnak a műhelyében voltam a könyvcsináló szakma napszámosa.”

Ha egy picit számolgatunk, kiderül, hogy Domokos Mátyás első tanulmánykötetének a megjelenése (1977-ben) a könyvcsináló műhelybe történt belépésétől számítva csakugyan negyed évszázadnyi időbeli távolságra van. Pedig – miként majd majd kötetének sorából kitudnik – kivételesen előnyös pozícióban, ha tetszik főállásban, munkaköri kötelessége szerint is olvasással a 20. század derekán és második felében élő legnagyobb magyar írókkal való mindennapos ismeretségben töltötte el ezt a bizonyos kötet nélküli negyedszázadot. Ez hogyan volt lehetséges? S mi végre történt így?

Miként az idézett méltatás fogalmaz: „Volt mersze nem írni.” (Pontosabban legalábbis: kötetet nem kiadni.)

Majd azután, tehetjük hozzá – a hetvenes évek közepén-végén –, a nem írni bátorságát az írni, az írás bátorsága váltotta fel.

Már első kötetének előszavában megfogalmazza az irodalmi művekről szólás – a kritika, az esszé, a tanulmány – terrénumának helyét és szerepét, Aquinói Szent Tamás *Logica Summa* című munkájára hivatkozva. E szerint – Domokos Mátyás interpretálásában – a „konkrét igazság és egyetemes érvényesség – az emberről és a világról – a mű-

* A Németh László Társaság, a Forrás és a Tiszatáj által 2003. november 11-én rendezett konferenciával olyan portrészorozatot indítottunk, mely a Szép Szó hajdani vállalkozását eleveníti föl. A portrék a mai magyar szellemi élet kiválóságait mutatják be. A Forrás májusi számában Kass János és Vekkerdi László arcképvázlata jelent meg.

vekbe van zárva”. Ez az elsődlegesen teremtő „intentio”. A kritika, a tanulmány, a művekről levont „alkalmazott egyetemesség” nem létezhet az »örök művek világa« nélkül. A kritika és a tanulmány úgyszintén erről, ez utóbbiról, tehát *ugyanarról* szól –, de *másképpen*.

Vajon mi lehet ez az „ugyanaz”, ez a *közös*, e két terep tartalmi elemeiben? Domokos Mátyás az egyik – már a kilencvenes években írt – esszéjében így válaszol erre: „egyetlen művész sem élhet meg szellemileg a valóság nélkül. Pontosabban: annak emléke nélkül, mert emlékezet nélkül nincs művészet. S emlékezet nélküli emberekre sem lehet művészi hatást gyakorolni.” Más megközelítésben: vajon visszhangzik-e az irodalomban „valamilyen módon a kor, melyben élünk s az élet, amelynek részesei vagyunk?”

Ez az értelmezés – láthatjuk – tiszta logikájú, sőt természetes kíváncsi egy kritikus-irodalomtörténész számára. Ámde mi olvasók – Domokos Mátyás írásainak az olvasói – észrevehetünk egy másik, „másképpen” szólásbeli értelmezési tartományt is.

Domokos Mátyás ugyanis már a hetvenes években (tehát alkotói pályája elején) – a szigorú pártirányítással működő és előírászerűen *sorvezető* hivatalos irodalompolitikával szemben – a *teljes* magyar szellemi (ezen belül irodalmi) örökség számbavételére és a vitás, a vitatott kérdések kendőzés nélküli tisztázására jelentette be igényét. Szinte dermesztő nyíltsággal, ráadásul lefegyverző tárgyismerettel és – legalábbis a józan ész számára – cáfolhatatlan argumentációval. És azóta is: Babits Mihály, Németh László és Ilyés, Weöres és Pilinszky, Szabó Lőrinc és Vas István, Nagy László és Jékely Zoltán; Nemes Nagy Ágnes, Mándy Iván, Esterházy Péter s persze Bibó István életműve egyaránt alapérték-pillérek Domokos Mátyás 20. századi magyar irodalmában, magyar szellem-történetében.

És egy harmadik vetületben: a *másképpen* szólás vonatkozik a 20. század magyar szellemi élete leginkább vitás kérdéseinek a megközelítésére is. Sőt, *ez a másképpen* az egyik legfontosabb újdonság Domokos Mátyás színrelépésében. Figyeljük csak meg: már első kötetében közöl egy nagy tanulmányt – A „*Sorskérdések*” *sorsa* Németh László *Sorskérdések* című, megjelenésre váró, de meg nem jelentethető könyvkéziratáról. Ebben szinte kihívó módon exponálja Németh esszéírói életművének minden bizonnyal (és mind a mai napig) három leginkább kényes („neuralgikus”), minthogy a legtöbbet bíralt és támadott témavariációját: „1. A faj fogalma, a faji kérdés. [...] 2. Marxizmus és szocializmus. [...] 3. [...] amit a két háború közti közírás jobbról és balról egyaránt az úgynevezett ’zsidókérdésként’ pertraktált”. S Domokos Mátyás mindhárom kérdésről valóban *másképpen* szólt (mint mondtuk, a hetvenes évek közepén-végén), abszolút tiszta, meggyőző érveléssel írta le – történelmi kontextusba ágyazva – ezeknek az „idült vádpontok”-nak (ahogy Németh László nevezte egyiket-másikat) tartalmát s adta meg magyarázatát.

Szinte valamennyi 20. századi (szellemileg, ideológiailag és esztétikailag) „kényes” kérdést és hamisan agyonkoptatott fogalmat újra szemügyre vesz műveiben, széles skálájú érvkészlettel, a tények hosszú sorának a felsorakoztatásával. Például: antiszemitizmusról, faji kérdésről, alkuról és kompromisszumról, vagy arról, hogy nemcsak a már Fülep Lajos által is ostromozott *nemzeti öncélúság* létezik és létezik, de ugyanígy létezik „és mérgez az etnikai öncélúság, a zsidó öncélúság, a klerikális öncélúság vagy az osztályharcos bolsevik öncélúság”.

Pontosan érzékeli azt is Domokos Mátyás, hogy a hamisítások mellett (illetőleg azokkal együtt) leginkább a *felejtések*, különösképpen a mesterséges felejtések, azaz a felejtések mennek neki az agynak, és bomlasztják a leghatásosabban az értelmiség (és persze a nemzet) önismeretét és helyzettudatát. Ez történik jó ideje a népi irodalom hajdani legnagyobbjaival (vagy ha mégis szóba kerülnek a manapság uralkodó eszmék fénytörésében, akkor „alibi jobboldalisággal keverten” látszódnak, illetőleg tüntetődnék fel), de például mára már erősen felejtődtek a nem is oly rég még éppen hogy csak *megettűrt* Bibó István-i életmű leginkább karakteres vonásai, vonulatai is.

*

Domokos Mátyás sokszor beszélt arról, mit jelent számára az *irodalom*. Egyik interjújában például ekképpen: „Kora kamaszkorom óta, minthogy az irodalom nyitotta ki az agyamat, az irodalom a szenvedélyem. Vagyis mindegy milyen korban, milyen körülmények között élek éppen, amit egyáltalán meg lehet csinálni, és amit jó lélekkel megcsinálhatok, azt megcsinálom.” Domokos Mátyás alapkérdéseket vet föl állandóan, folyamatosan: az *írás* és az *olvasás* értelmét firtatva. *Hasznát*, ha úgy tetszik. Közérthetően ad számot ’ómódi’ meggyőződéséről, amely szerint „az irodalom a világ és a valóság – egybefoglaló szóval: a létezés – megértésének olyan lehetőségét kínálja, amelyet se a tudomány, se a vallás, se a filozófia”.

Domokos Mátyás nagy kérdései voltaképpen megegyeznek a 20. század szellemi és kulturális-művészeti természetű alapkérdéseivel. Az ő „szerelmes elfogultságai” nem az elfogultság „torzítás” jelentésében értendők, hanem abban az értelemben, mint ahogy, mint amikor *mindenünket föltesszük valamire*, hezitálás nélkül.

Az egyik fundamentális tétel nála az *európai és a magyar* kultúra (legalább) ezeréves összefonódása. Tudta és vallotta ezt már fél évszázaddal ezelőtt is, tehát távol áll tőle – ezúttal is – a kicsinyes, 21. század eleji méricskélő aktualizálás. Szívesen hivatkozik Babits Mihály szép és találó metaforájára: az európai kultúra katedrálisában a magyar a *mellék-kápolna*, az egyik kis „chapel”. Természetes mivoltukban, normális helyzetükben ezek az összesimulások nem létezhetnek egymás nélkül, s különösen nem egymás ellenében. *Egymással* viszont egymást gazdagítják. Vallja továbbá, hogy „az európai kultúra teremtő és értékképző archimédeszi pontja mindig a belső szabadságban élő individuum volt: az olyan egyéniség, aki vállalni tudta a szabad teremtés kockázatát”.

*

Domokos Mátyás – láthatjuk – egyfajta „hagyományosan” klasszikus erkölcsi világkép és egyfajta (úgyszintén) „hagyományosan” klasszikus esztétikai értékrendszer híve és közvetítője. Messzire vezetne ennek a konklúzióknak a logikai levezetése, de talán meggyőzően tudjuk megközelíteni a *szembesülést*, hogyha neveket sorolunk föl az övével „párhuzamos” szellemiségű életművekre gondolva: Babitsét, Illyését, Némethét és Bibóét elsősorban. E szerint a fölfogás szerint a művészi produktumok értelmes, felfogható és praktikus is hasznos emberi alkotások: többé, teljesebbé teszik az embert. Az (értékes) irodalmat ostobaság nem esztétikai szempontok szerint szétvagdosni, osztályozni, „fő vonalakat” keresni, első-másod- (stb.) osztályba sorolni, ilyennek, amolyannak nevezni, kategóriákba gyömöszölni.

Az ő kritikusi feladata: „hűség az esztétikai minőségigényhez s a ragaszkodás ahhoz a tapasztalati igazsághoz, hogy minden műnek saját esztétikája van, ahogyan az életben is saját tér-idővel rendelkezik minden létező”.

Ugyancsak világosan és józan egyszerűséggel fogalmaz, amikor másutt (például) azt nyomatékosítja, hogy az irodalmi „paradigmaváltás” hangoztatása „áltudományos manipuláció”, minthogy minden időben és bármely időben annyi „paradigma” létezik egyszerre, „ahány eredeti tehetség fellép egy adott korszak történetében. [...] A paradigmaváltás hangoztatása ezópusi beszéd. Az ideológiai hegemoniatörekvések erőszakos-terrorisztikus igénybejelentésének a takarója [...] A kérdés [...] nem az, hogy *mi mit ér*, hanem hogy *ki kit győz le*. De hát ez már volt egyszer”.

A kiürült „posztmodern” bűvészkedés teoretikusainak nézeteiben sem maga az „elméleti konstrukció” zavarja. Hanem az, hogy úgy érzékeli: „a régi irodalompolitika új mutációja jön létre az effajta elméletekkel, anélkül, hogy alkotóik annak személy szerint a képviselői volnának”. Az igazi veszély az, hogy csak néhány – általuk jó okkal favorizált – író nevét „forgatják”, „a többi mintha nem is létezne. Ha létrejönnek ilyen kánonok, s a hozzájuk kapcsolódó üzletipar, akkor az e kánonokra való hivatkozással, a 'tudomány' tekintélyével bárkitől meg lehet vonni a szellemi élet jogát!”

Az ő számára a magyar irodalommal foglalkozás nemcsak tudósi, „szellemi feladat”, de „erkölcsi kötelesség” is. Domokos Mátyás nagy emlékező, egyszersmind keresetlenül világos és tiszta emlékeztető: „könyvem tanúvallomás” – írja egyik kötetének előszavában. Reá is szépen illik a Németh László-i világkép tán legfontosabb jellegzetessége: az „etikummal megemelt minőség”. Ennek a vállalása és élése pedig egy újabb fénytörésben is láttatja velünk életművének az „ugyanarról – másképpen” típusú és érvényű jellegzetességét. Nevezetesen azt, hogy működése során mindvégig szinte magától értetődő gesztusként, rohamszerűen, ámde mégis természetes könnyedséggel „vett be”, döntött le számos tabunak, illetve kényesnek számító téma-tilalomfát: olyan elegánsan, oly megejtő izgalmassággal, és persze – legfőképp – oly meggyőző erővel, hogy – a mikor milyen – ellenfelei sohasem értek a nyomába, igazából soha nem tudták elgáncsolni. Szellemének természetes csillogása valósággal elvakította őket.

Változatlanul „mondja a magáét”. Szívós következetességgel, ám szinte „laza” természetességgel. Úgy vagyunk vele, mint Németh László a régi görögökkel: akárhol ütjük fel, úgy érezzük, rólunk van szó! Például – láthattuk, láthatjuk – az írás és az olvasás értelméről, a szabadsághiány bénító hatásáról, a nemzeti öncélúság veszedelmeiről, az írásaiban (de nem egyéb módon) közvetlenül politizáló író elkopásáról, a magyar irodalom 20. századi aranykorának elmúlásáról (és így tovább). Babitsot közvetítve arra mutat rá, hogy az irodalom szempontjából a kor alapkérdése „erkölcsi kérdés”, vagyis „az igazsághoz való viszony kérdése”.

Ez az értékvilág az, amelyben Domokos Mátyás alkotói évtizedei elteltek, s telnek ma is írói mindennapjai. Ezt az értékrendszert vette át a magyar (és európai) szellem klasszikusaitól. Ilyeténképpen, ennek jegyében gondolva – például – Bibó Istvánra, aki félreérthetetlenül tette, hogy „a politikában is az individuális ember a végső mérték [...]”. S az is a bibói életmű tanulságai közé tartozik – fogalmaz Domokos Mátyás –, hogy „az igazi gondolkodót semmiféle történelmi kutyaszorító vagy magánéleti verem nem mentheti föl mesterségének, az igazság kutatásának az erkölcsi és intellektuális kötelessége alól”.

*

Mindeközben szépen látszik Domokos Mátyás irigylésre méltó *lényeglátó*, lényegmegragadó képessége. Talán már művészete. Igen, ahogyan az alkotóművészek formálják személyes, de a tényleges valóság értékeinél semmivel sem szegényebb vagy értéktelegebb világukat.

Erős sodrású esszéstílusra képes fölszívni, majd egyetlen íráson végighömpölyögtetni a *rendkívül* gazdag tárgyi-filológiai ismeretanyagot. Magas hőfokú tárgy szeretete és lenyűgöző (korántsem csak filológiai) tárgyismerete nem egyszer eredményezi azt, hogy szinte *belülről*, a tárgyalt életmű vagy személyiség belső szöveteiből, mintegy magát a tárgyat megszólaltatva mutat kifelé, az olvasó felé.

Domokos Mátyásnak mindezekon kívül alighanem van még – legalább – egy boldogító érzése-tudata is: a háboríthatatlan szuverenitás fölemelő érzése, amely ott fénylik valamennyi írásán. Egyik vallomásában – mintegy önleplezően – ezt írja: „az irodalomban én mindenkit szerethetek, akit szeretni tudok”.

Lényegileg fontos és túl nem becsülhetően értékes adománya ez korunk szellemi emberének – persze, csak annak, aki ezt kiérdemelte –, e darabokra marcangolt, mindenkit mindenkivel szembeállító, kijátszó, egymás ellen fordító világunkban. Még azt is mondhatnánk – némi nosztalgiával –, hogy üdítő. Pedig az ő irodalmi működése korántsem valamiféle jámbor megbékéltető szerepre emlékeztet. Éppen ellenkezőleg, egyik kiváló kortársa találó jellemzését kölcsönözve: „Domokos hitvitázó alkat.” Ráadásul, tehetjük hozzá – s ettől válik oly élvezetessé írásainak gazdag termőföldszerű világa –, kristálytisztán érthető, színesen változatos, izgalmas és megrendítő, szarkasztikus, majd fennkölt, tapintatos, majd indulatos, meggyőző és provokatív, önvészélyesen őszinte és – legfőképpen – csillogóan okos.

*

„S még valami – írja egy levélvallomásában –: ezért nagyobb költő (számomra) Illyés, mint X. vagy Y., mert akármire nyúlunk életművében, esztétikumtól függetlenül, valahogy megrázza az embert – az egészszel érintkezik. Olyasmivel, aminek a létét, problémáját – kint a világban és visszhangját bennünk – nem lehet kétségbe vonni.”

Igazában (és természetesen) mindig is ezt az *egyetem*re utaló, az emberi nem ősen azonos léthelyzetére kérdést, az abban való gondolkodást és szenvedést keresi és mutatja meg Domokos Mátyás fél évszázados életműve szinte valamennyi általa kizemelt alkotóban, illetve alkotásban és életműben. Tózsér Árpád költészetéről szólva például kitér a szlovákiai magyar irodalom „én-tudat”-hiányára. Tózsér érzi: „az irodalom autonómiája – nem kizárólagosan az irodalompolitika függvénye, hanem a teremtő fogyatékoságok felismerését szolgáló belső szabadság lehetősége is [...]”.

Mint gondolkodó és teremtő embernek, Domokos Mátyásnak hiánytalanul megmutatkozik ez a *belső szabadsága*. Nemcsak személyességével tűnik ki, de ezzel együtt a – manapság oly ritka – szabadon gondolkodás és emberi szuverenitás „luxusával” a *teljes emberség* korunkbeli lehetőségét – és szépségét is hitelesíti.